

Сергій Світленко

Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара

Увічнення пам'яті Тараса Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини на початку ХХ ст.

Актуальність даної теми вбачається в тому, що її вивчення дає можливість поглибити уявлення про недостатньо розроблену проблему увічнення історичної пам'яті Тараса Шевченка – символа боротьби української нації за соціальну та національну свободу як важливого чинника протистояння імперському режиму. Царизм методами ідеологічного, жандармсько-поліцейського, цензурного тиску всіляко перешкоджав активізації свідомого українства на початку ХХ ст. Метою дослідження є вивчення увічнення пам'яті Тараса Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини початку ХХ ст. Результати статті полягають в тому, що на основі вивчення архівних та опублікованих документів, публіцистичних матеріалів преси та спогадів, реконструйовано різні методи легальної й нелегальної діяльності учасників українського національного руху у справі збереження історичної пам'яті про Тараса Шевченка. Наголошено на тому, що прогресивна громадськість достатньо широко відзначила 40-річчя від дня смерті Кобзаря в пресі. На початку ХХ ст. українські діячі порушували питання про спорудження пам'ятника Шевченку, продовжували традицію відвідування могили українського поета, робили спроби увічнити його пам'ять у топоніміці, брали участь у Шевченківських панахидах, вдавалися до нелегальних зборів на пошану Кобзаря, згадували його під час зустрічей і спілкування в середовищі інтелігенції. Оригінальність і наукова новизна статті в постановці й розробці недостатньо дослідженого сюжету з історичного шевченкознавства, актуалізації й концептуалізації різноманітного конкретно-історичного матеріалу. Зроблено висновки стосовно різних форм і методів боротьби за збереження пам'яті Тараса Шевченка, що сприяли утвердженню серед українців національної свідомості, зміцнювали політичну тенденцію в українському національному русі.

Ключові слова: історична пам'ять, Кобзар, українська інтелігенція, українська національна свідомість, українська модерна нація, Шевченківські роковини, панахиди

Serhii Svitlenko

Oles Honchar Dnipro National University

Perpetuation of Taras Shevchenko's memory in the Ukrainian national movement of the Dnieper region at the beginning of the XX century

The relevance of this topic is seen in the fact that its study provides an opportunity to deepen the understanding of the underdeveloped problem of perpetuating the historical memory of Taras Shevchenko – a symbol of the Ukrainian nation's struggle for social and national freedom as an important factor in opposing the imperial regime.

Tsarism by methods of ideological, gendarmerie-police, censorship pressure in every way prevented the activation of conscious Ukrainians in the early twentieth century. The aim of the study is to study the perpetuation of the memory of Taras Shevchenko in the Ukrainian national movement of the Dnieper region in the early twentieth century. The results of the article are that based on the study of archival and published documents, journalistic materials of the press and memoirs, various methods of legal and illegal activity of the Ukrainian national movement in preserving the historical memory of Taras Shevchenko were reconstructed. It is emphasized that the progressive public widely celebrated the 40th anniversary of Kobzar's death in the press. In the early twentieth century Ukrainian activists raised the issue of erecting a monument to Shevchenko, continued the tradition of visiting the tomb of the Ukrainian poet, tried to perpetuate his memory in toponymy, participated in Shevchenko's memorial services, resorted to illegal gatherings in honor of Kobzar, mentioned him during meetings and communication in among the intelligentsia. The originality and scientific novelty of the article in the production and development of insufficiently researched plot on historical Shevchenko studies, actualization and conceptualization of various concrete-historical material. Conclusions were made on various forms and methods of struggle to preserve the memory of Taras Shevchenko, which contributed to the establishment of national consciousness among Ukrainians, strengthened the political tendency in the Ukrainian national movement.

Keywords: historical memory, Kobzar, Ukrainian intelligentsia, Ukrainian national consciousness, Ukrainian modern nation, Shevchenko anniversaries, memorial services

Вступ.

На початку ХХ ст. в українському національному русі Наддніпрянщини відбувалися помітні зміни, що слід пов'язувати з утвердженням модерністичного, або політичного етапу в українському націотворенні. Цей процес супроводжувався пошуком і впровадженням у практику громадського життя нових ідеологічних смислів та організаційних форм. Однак, входження українського руху в новий, політичний етап поступу не означало, що втратили актуальність національні символи, одним із яких була постать Тараса Шевченка, котра продовжувала надихати нове покоління на національне й соціальне визволення українства. В нових суспільно-політичних умовах увічнення пам'яті Кобзаря продовжувало бути одним із пріоритетів діячів українського національного руху.

Вивчення увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини на початку ХХ ст. є важливим у контексті дослідження поступу національної свідомості української модерної нації, що перебувала у стадії становлення. На початку ХХ ст. цей процес, хоча й набував все більшої динаміки, відбувався за умов української бездержавності, коли імперський режим методами ідеологічного, жандармсько-поліцейського, цензурного тиску всіляко гальмував активізацію свідомого українства. Фігура Кобзаря як знакова, символічна для молодого української нації піддавалася системним утискам, бентежачи російських можновладців навіть після смерті.

Звичайно, у фокусі боротьби постійно перебувала історична пам'ять про Тараса Шевченка. Щоб запобігти її збереженню в суспільстві царські цензори намагалися заборонити публікацію книжок та статей, які б нагадували про великого українця. Про це, наприклад, свідчили доповідь цензора В. Енгельгардта Петербурзькому цензурному

комітету про статтю Д. Шестакова «К 40-летию кончини Шевченко» від 14 березня 1901 р., відгук члена Вченого комітету Міністерства народної освіти О. Радонежського про книгу В. Краніхфельда «Т. Г. Шевченко, поет Украины и Запорожья» від 1 березня 1902 р., уривок із доповіді цензора М. Васенцовича-Макаревича Комітету іноземної цензури про число львівської газети «Діло» а 1885 р. зі статтею про панахиду з нагоди річниці смерті Шевченка» від 13 липня 1904 р., доповідь в. о. окремого київського цензора О. Булгакова Комітету іноземної цензури про книгу М. Лозинського «Тарас Шевченко, його жите і значінъ» від 8 лютого 1906 р. та ін. (Тарас Шевченко і царська цензура, 2015, с. 183–186). За переховування та розповсюдження заборонених творів Тараса Шевченка російські жандарми притягували українців до відповідальності (Українська ідентичність..., 2013, с. 319–320).

Аналіз досліджень і публікацій зазначеного питання засвідчує, що сучасні українські історики ще не приділили належної уваги зазначеному питанню. Так, лише С. Єсельчик у монографії «Українофіли. Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття» (2010) торкнувся цього сюжету в контексті збереження Шевченкової могили в Каневі в рамках 1861–1900-х рр. (Єсельчик, 2010, с. 51–73). Майже не розглядали це питання дослідники, які вивчали історію українських політичних партій зазначеного періоду. Достатньо згадати відомі праці В. Ф. Колесника та Л. П. Могильного – «Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: моногр.» (Колесник та Могильний, 2005, с. 183) та С. О. Наумова – «Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917)» (Наумов, 2006, с. 96) та ін. Все це актуалізує проведення нових досліджень у цьому напрямку, чому сприяють як евристичні знахідки в архівах, так і новітні публікації (Українська ідентичність..., 2013;

Тарас Шевченко і царська цензура, 2015).

Метою даної статті є вивчення увічнення пам'яті Тараса Шевченка в українському національному русі Наддніпрянщини на початку ХХ ст.

Джерельну основу статті становлять архівні та опубліковані документи, публіцистичні матеріали преси та спогади сучасників. У статті застосовані такі методи дослідження, як загальнонаукові – аналіз та синтез, та конкретно-історичні – історико-системний та історико-персоналістичний.

Результати дослідження

Загальна Безпартійна Українська організація, яка наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відіграла важливу консолідуючу роль у громадському русі, сприяла його поступовій політизації, як згадував Євген Чикаленко у своїх «Спогадах» (2003), «дбала про щорічне, коли можливо, прилюдне святкування роковин Шевченка» (с. 238).

Характерно, що за умов політизації суспільно-політичного життя українські громадівці-культурники не могли не відгукуватися на політичні виклики моменту, використовуючи при цьому суто культурні заходи. Яскравим прикладом такого підходу було влаштування Миколою Лисенком у січні 1901 р. в приміщенні «Купецького зібрання» (теперішній філармонії) у Києві концерту його хору на користь засланих у солдати 183-х студентів Київського університету Св. Володимира за їхній мужній протест проти політики царського уряду. Концерт відбувся саме в той день, коли родичі й друзі засланих проводжали оточених вартою студентів у солдати. Цілком не випадково Микола Лисенко, який був організатором, диригентом і відповідальним за проведення заходу, укладаючи разом з Михайлом Старицьким програму концерту, включив такі речі, як хор на слова Тараса Шевченка «Кругом неправда і неволя, народ замучений мовчить», народну пісню про загибель козака «Та забілили сніги» та ін. Бунтарський дух Кобзаря незримо був присутній у залі і

справляв величезне враження на присутніх (Кротевич, 1968, с. 557–558).

Упродовж багатьох років хор Миколи Лисенка блискуче популяризував спадщину Тараса Шевченка, майстерно увічнюючи пам'ять про Кобзаря. Цей колектив був просякнутий Шевченківським духом. Щороку його учасники влаштовували подорож на могилу Шевченка в Каневі, або кашеваріння за Дніпром, що теж зміцнювало колектив. Раз на рік хор Лисенка обов'язково влаштовував вечір пам'яті Тараса Шевченка (Гулак-Артемівський, 1968, с. 501–502).

Прикметно, що 26 лютого 1901 р. прогресивна громадськість достатньо широко відмітила 40-річчя від дня смерті Кобзаря. Літературно-артистичне товариство у Києві ознаменувало чергові Шевченківські роковини вечором пам'яті у великій залі «Купецьких зборів», бо мала зала не змогла б вмістити усіх бажаючих відвідати цей захід. Вокальна й музична частини вечора, як завжди, були бездоганними завдяки майстерності хору Миколи Лисенка та поодиноких співців, котрі справляли гарне враження. Втім, у порівнянні з попередніми роками слабшою виявилась літературна частина, адже реферат не прозвучав, а з «Кобзаря» читалося небагато (Єфремов, 2008, с. 56).

У статті «Шевченкові роковини і російська преса» (1901) Сергій Єфремов відмічав, що тогорічні роковини позитивно вирізнялися від цілої низки попередніх: «... Давно ми не бачили на українському святі такого піднесення, такого ентузіазму, який виявився на сей раз». За підрахунками цього автора, з приводу українського свята, на яке перетворилися в 1901 р. Шевченкові роковини, написали 42 часописи. Характерно, що 17 із них прийшлися на Санкт-Петербург та Москву, а решта на провінційні міста, серед яких на українських теренах 10 часописів.

Докладно відгукнулися на подію три часописи Одеси, а також видання Житомира,

Катеринослава, Полтави, Харкова та Херсона. Важливо й те, що редакції цих видань приділили увагу постаті Тараса Шевченка з власної ініціативи. Це свідчення того, що в тодішньому суспільстві загальна атмосфера змінювалася на краще (Єфремов, 2008, с. 41, 46–52).

На початку ХХ ст. серед прогресивної громадськості стала поширюватися ідея увічнення пам'яті великого українського поета в монументі. 28 листопада 1901 р. загальні збори Союзу взаємодопомоги російським письменникам при Літературному товаристві порушили питання про відкриття в Росії передплати на спорудження пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві, на березі Дніпра. Але Міністерство внутрішніх справ негативно відгукнулося на цю пропозицію.

У 1904 р. виповнилося 90 років від дня народження Тараса Шевченка. Вже не один рік свідомі українці порушували питання про дозвіл на спорудження пам'ятника Кобзареві. Зокрема, таку пропозицію висловив на засіданні Харківської міської думи Микола Міхновський. Однак, ця ініціатива, як і попередні, не знаходила підтримки. Навпаки, у травні 1904 р, майже одночасно з Шевченківським ювілеєм, у Харкові спорудили пам'ятник російському поету Олександрю Пушкіну. Це викликало негативну реакцію серед української радикальної молоді, яка об'єднувалася в лавах Української народної партії. Ці діячі, як, наприклад, Микита Шаповал, вважали, що поки в Україні не споруджено пам'ятника Т. Г. Шевченку, не може стояти ніякий інший. Міркування за антитезою «Наш Шевченко – ваш Пушкін» спричинили спробу української радикально-націоналістичної молоді висадити в повітря пам'ятник російському поету. Така спроба була вчинена в ніч з 30 на 31 жовтня 1904 р. Проте реакція харківської громадськості, як і українських партій, на цю акцію була негативною (Наумов, 2006, с. 96).

Ідея спорудження пам'ятника на честь Шевченка в подальшому здобула своїх прихильників та пропагандистів. Так, у другій половині 1904 р. Золотоніські та Прилуцькі земські збори знову порушили перед Міністерством внутрішніх справ Росії питання про дозвіл повсюдної передплати на спорудження зазначеного пам'ятника. Цього разу МВС визнало можливим відкрити передплату в межах двох повітів Полтавської губернії (НМТШ/А–88, 1912–1914, арк. 6–6 зв.; Єфремов, 2008, с. 53).

У 1902 р. в пам'ять Тараса Шевченка відбулися літературні вечори у Катеринославі, Києві, Санкт-Петербурзі, Сімферополі та інших містах імперії. Проте сорок перші роковини смерті Шевченка відзначалися в російській пресі не так голосно, як попередні. За даними Сергія Єфремова, всього таких публікацій було вісім. Зокрема, на Шевченківські роковини відгукнулися такі видання, як «Волынь», «Крымский курьер», «Приднепровский край», «Юг» «Южный край» та ін. (Єфремов, 2008, с. 57).

На початку ХХ ст. українські діячі продовжували відвідувати могилу Кобзаря, яка вже кілька десятиліть служила сакральним місцем для свідомих українців. Так, у 1903 р. представник нової генерації політично активних українців Федір Матушевський, побувавши на могилі Тараса Шевченка, переглянув першу книгу відвідувачів і побачив записи на зразок «Був на могилі рідного батька свого Тараса щирий українець» та російського відповідника «Посетил могилу батька Украины поклонник истый украинец». Український діяч критично поставився до таких загальних тривіальних записів, але вони, як точно помітив Сергій Єкельчик, були прикметними свідченням формування на індивідуальному рівні української національної ідентичності. Важливо, що молодий український політик Федір Матушевський запропонував поставити на місці Шевченківської могили пам'ятник Кобзареві та заснувати при

ньому музей і книгарню, тим самим надати паломництву на священне для українців місце «глибоко просвітницького характеру» (Єскельчик, 2010, с. 71).

У той же час серед української свідомої громадськості почали виникати думки про увічнення пам'яті Кобзаря засобами топоніміки. Наприклад, такого роду пропозиція прозвучала в 1902 р. в Черкасах, де прихильники поета хотіли назвати його іменем вулицю Верхорова, з якої Кобзар часто милувався Дніпром. Така пропозиція мала затверджуватися урядом, але надії на його позитивне рішення не було. А вже три роки тому в Чернігові місцева дума вже прохала назвати одну з вулиць губернського міста Шевченківською, але відповіді на своє клопотання не отримала (Єфремов, 2008, с. 57).

Вельми характерно, що імперський режим в жодному разі не йшов на поступки свідомій українській громадськості у її спробах перейменувати головну вулицю Чернігова Шосейну на вулицю Шевченка. За спогадами Гліба Лазаревського (1989), неодноразові заходи в цьому напрямку були за царського режиму безуспішними (с. 134).

На початку ХХ ст. українськими діячами використовувалися й такі традиційні заходи увічнення пам'яті Кобзаря, як панахиди, які проводилися по багатьох містах і селах. Цим громадськість виявляла свою пошану до Тараса Григоровича. У 1901 р. панахиду по Шевченкові відправило громадянство Чернігова, про що згодом написала «Киевская мысль». В дописі зазначалося, що «на панахиді був відомий український письменник Коцюбинський» (Чернявський, 1989, с. 55). Можливо, саме про цей Шевченківський захід детальніше оповіла Персида Березняк. Під час панахиди серед чималої кількості вірян, котрі прийшли вшанувати пам'ять Кобзаря у Воздвиженську церкву, вона вперше побачила українського письменника і громадського діяча Михайла Коцюбинського, з яким незабаром після панахиди познайомилася. Характерно, що, прийшовши вперше до Коцюбинських,

П. Березняк була відрекомендована як товаришка, яка читає українські книжки, любить і знає вірші Тараса Шевченка. Це відкрило «зелене світло» для подальшого спілкування. Згодом Персида Березняк відвідувала Шевченківські панахиди ще три–чотири роки. Ці заходи проводилися в Миколаївській церкві та ставали все велелюднішими (Березняк, 1989, с. 100).

22 лютого 1903 р. редактор журналу «Киевская старина», відомий діяч Київської Старої громади Володимир Науменко подав клопотання на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора Михайла Драгомирова про проведення 2 березня того ж року панахиди в Софійському соборі Києва. Своє прохання він обґрунтував власним володінням права на видання всіх творів Тараса Шевченка та прикладами подібних дозволів у попередні роки. Клопотання українського діяча задовольнили. Наступна подібна супліка від 23 лютого 1904 р. теж мала позитивний результат.

У 1905 і 1906 рр. такі ж клопотання про дозволи на проведення Шевченківської панахиди надходили на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора від члена-кореспондента імператорської АН, відомого діяча Київської Старої громади Павла Житецького і теж здобували підтримку (ЦДІАУК. Арк. 1, 3, 4, 5, 7, 8). Вищезазначене засвідчує, що проведення київськими громадянами панахид пам'яті Т. Г. Шевченка ставало на початку ХХ ст. вже звичним явищем.

Поряд із тим київські громадяни вдавалися до організації й нелегальних зборів на пошану Тараса Шевченка. Так, Микола Чернявський залишив згадки про потаємне вшанування пам'яті Кобзаря Київською Старою громадою в 1903 р. На цьому заході з публічною промовою виступив відомий український діяч та письменник Борис Грінченко, який у травні 1902 р. переїхав із Чернігова до Києва. Він промовляв

«стримано, може трохи академічно, як того вимагали обставини бесіди й присутність ареопагу заслужених і умудрених літами й наукою людей» (Чернявський, 2012, с. 165).

В окремих випадках діячі української інтелігенції, організовуючи Шевченківські заходи, вдавалися до оригінальних конспірацій. Прикладом цього став вечір пам'яті Тараса Шевченка, що пройшов 21 березня 1903 р. у Громадській бібліотеці Харкова. На заході промовляв юний Володя Кропивницький, виступ якого готували батьки. Марко Лукич – талановитий український драматург, театральний режисер та актор – схвалив усе, що зробила у цій справі його дружина Надія Василівна, але включив у виступ сина і нові речі. Так, за умов, коли царська цензура не допускала публічного виконання повного тексту Шевченкового «Заповіту», Марко Кропивницький запропонував своєму синові прочитати повний німецькомовний переклад, опублікований у журналі «Киевская старина».

Крім зазначеного перекладу, Володимир Кропивницький прочитав на біс кілька віршів із «Кобзаря». При цьому батько пильно й уважно дивився на юного виконавця. Серед інших учасників Шевченківського вечора були Іван Алчевський, Борис Борисов та Гнат Галайда, котрий виступав з групою сліпих бандуристів і лірників. Про Шевченківський вечір писали у квітневих номерах «Харковских губернских ведомостей» та в «Харьковском листке» за 1903 р. (Кропивницький, 1968, с. 87–88).

Характерно, що прищеплення інтересу до творчої спадщини Тараса Шевченка відбувалося в процесі виховання дітей в родині свідомої української інтелігенції. В такий спосіб зберігалася пам'ять про Кобзаря в сім'ї видатного українського письменника Михайла Коцюбинського. Так, донька письменника Ірина у спогадах «Тато» згадувала про свої дитячі роки: «Батько нам вибирав окремі вірші Т. Шевченка, більш зрозумілі за своєю тематикою. Ми їх любили, старанно вивчали, а деякі з них

знали напам'ять» (Коцюбинська, 1989, с. 87). Про ще одну цікаву форму виховання дітей свідомим українством залишила згадку Валерія О'Коннор-Вілінська, яка сповіщала про дитячі Шевченкові ранки, які влаштовувала для малечі Олена Косач (О'Коннор-Вілінська, 1968, с. 376).

Постать Тараса Шевченка ставала предметом уваги в ході зустрічей та спілкування в середовищі української інтелігенції. Цікавий епізод, пов'язаний з відкриттям у Полтаві пам'ятника Івану Котляревському 12 вересня 1903 р. пригадав Євген Кротевич. Після урочистого відкриття пам'ятника, за пропозицією Кирила Стеценка, Євген Кротевич та деякі співаки хору Миколи Лисенка відвідали видатного українського письменника Панаса Мирного у нього вдома. Характерно, що, завершуючи розмову, автор класичного соціального роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», який викликав справжню ненависть у тодішніх царських сатрапів, підкреслив: «Та, безперечно, завжди читайте нашого незабутнього Тараса Шевченка, вчіться у нього, як любити й служити народові». Поетичного генія української нації Панас Мирний ставив в один ряд із такими майстрами письменства, як О. Пушкін, Л. Толстой, А. Чехов та І. Франко (Кротевич, 2012, с. 165).

Образ Т. Шевченка був незримо присутній на другий день свята, коли в будинку ім. М. В. Гоголя відбувся концерт, у якому взяв участь великий хор, зложений із хору М. Лисенка та місцевого хору. Співаки виконали кантату «На вічну пам'ять Котляревському», написану на слова безсмертного Кобзаря. Із сольним номером виступив видатний український актор Микола Садовський, який відспівав знамениту думу поеми Т. Шевченка «Невольник» (Дорошенко, 2007, с. 75).

Для Миколи Лисенка та його друзів спадщина Кобзаря була органічною. Так, Михайло Микиша згадував, як він, вступивши в 1904 р. до школи М. Лисенка,

на його київській квартирі у присутності художника Фотія Красицького, небіжа Т. Шевченка, українських діячів із Чернігова – Михайла Коцюбинського та Іллі Шрага, чудово проспівав пісні Лисенка на слова Кобзаря – «Мені однаково», «Гомоніла Україна», «Огні горять», чим порадував всіх присутніх (Микиша, 1989, с. 124–125). Для всіх зазначених діячів особистість великого поета набула особливо, символічного значення. Приміром, у робочому кабінеті на чернігівській квартирі ідейного лідера чернігівської української громади І. Шрага височив великий портрет Т. Шевченка (Лазаревський, 1989, с. 138).

Висновки

Таким чином, на початку ХХ ст. постать Тараса Шевченка – символа боротьби українського народу за соціальне і національне визволення – перебувала у фокусі суспільно-політичної боротьби. Імперський режим усіяко намагався стерти історичну пам'ять про непересічного українського поета, використовуючи методи ідеологічного, жандармсько-поліцейського, цензурного тиску, а український національний рух, навпаки, різними заходами прагнув актуалізувати пам'ять про національного пророка. За цих обставин в 1901 р. прогресивна громадськість достатньо широко відзначила 40-річчя від дня смерті Кобзаря в пресі. Висвітлили цю подію три часописи Одеси, видання Житомира, Катеринослава, Полтави,

Харкова та Херсона. У 1902 р. в пам'ять Тараса Шевченка проводилися літературні вечори в Катеринославі, Києві та інших містах імперії. Впродовж багатьох років майстерно увічнював пам'ять про Кобзаря славнозвісний хор Миколи Лисенка. На початку ХХ ст. українські діячі порушили питання про спорудження пам'ятника Шевченку. Ця ідея здобула в подальшому своїх прихильників та пропагандистів. Свідомі українці продовжували відвідування могили великого поета в Каневі. Вони прагнули увічнити його пам'ять у топоніміці. Такі спроби робилися шанувальниками таланту Кобзаря в Черкасах та Чернігові. В той період українські діячі використовували й такі традиційні заходи увічнення пам'яті Тараса Шевченка, як Шевченківські панахиди, що відбувалися у багатьох містах і селах. Окрім легальних заходів, діячі українського руху вдавалися й до нелегальних зборів на пошану Кобзаря. Такі заходи проводили діячі Київської Старої громади. Постать Тараса Шевченка була в центрі уваги під час приватних зустрічей представників української інтелігенції, і в ході спілкування набувала особливого, символічного значення. Увічнення пам'яті Тараса Шевченка сприяло утвердженню серед українців національної свідомості, зміцнювало політичну тенденцію в українському національному русі, що було важливо напередодні Першої російської революції.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Березняк П. Вихователь молоді. Спогади про Михайла Коцюбинського. Вид. 2-ге, доп. Київ: Вид-во худож. літ-ри «Дніпро», 1989. С. 98–105.
- Гулак-Артемівський, Яків. У хорі М. В. Лисенка. М. В. Лисенко у спогадах сучасників. Київ: Музична Україна, 1968. С. 498–510.
- Дорошенко Дмитро. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки): наук.-попул. вид. Київ: Темпора, 2007. 272 с.
- Єсельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини ХІХ століття. Київ: КІС, 2010. 272 с.
- Єфремов С. *Шевченкознавчі студії*. Київ: Україна, 2008. 365 с.
- Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: моногр. Київ: ВПЦ Київський університет, 2005. 244 с.
- Коцюбинська І. Тато. *Спогади про Михайла Коцюбинського*. Вид. 2-ге, доп. Київ: Вид-во худож. літ-ри «Дніпро», 1989. С. 86–95.
- Кропивницький В. М. Із сімейної хроніки Марка Кропивницького (Спогади про батька). Київ: Мистецтво, 1968. 214 с.

- Кротевич Євген. Зустрічі в Полтаві. *Українські письменники у спогадах сучасників / упорядкування, передмова та примітки Івана Лисенка: у 2 т. Т. 1.* Київ: Видав. дім «Комп'ютерпрес», 2012. С. 113–115.
- Кротевич Євген. Микола Віталійович Лисенко. *М. В. Лисенко у спогадах сучасників.* Київ: Музична Україна, 1968. С. 551–559.
- Лазаревський Г. Чернігів за часів Михайла Коцюбинського *Спогади про Михайла Коцюбинського.* Вид. 2-ге, доп. Київ: Вид-во худож. літ-ри «Дніпро», 1989. С. 133–141.
- Микиша М. [Він любив мистецтво]. *Спогади про Михайла Коцюбинського.* Вид. 2-ге, доп. Київ: Вид-во худож. літ-ри «Дніпро», 1989. С. 124–127.
- Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.
- Національний музей Тараса Шевченка/А–88 (1912–1914).* Спр. 249 «О сооружении памятника поэту Шевченко в г. Киеве». Арк. 6–6зв.
- О'Коннор-Вілінська Валерія. Лисенки й Старицькі. *М. В. Лисенко у спогадах сучасників.* Київ: Музична Україна, 1968. С. 324–380.
- Тарас Шевченко і царська цензура.* Зб. докум. / упоряд. Іван Ковальов; підгот. тексту, стаття Ірини Брижіцької. Київ: Критика, 2015. 336 с.
- Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. докум. і матер. / Відп. ред. Г. Боряк; Упорядн.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України.* Київ: Інститут історії України, 2015. LXII. 810 с.
- Центральний державний історичний архів України у Києві.* Ф. 442. Оп. 853. Спр. 67.
- Чернявський Микола. Кедр Лівану. *Українські письменники у спогадах сучасників / упорядк., передм. та приміт. Івана Лисенка: у 2 т. Т. 1.* Київ, 2012. С. 164–177.
- Чернявський М. Червона лілея. *Спогади про Михайла Коцюбинського: збірник.* 2-е вид., допов. Київ: Дніпро, 1989. С. 51–66.
- Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907): докум.-худож. вид. / передмова В. Шевчук. Київ: Темпора, 2003. 416 с.

REFERENCES

- Bereznyak, P. (1989). Vykhovatelj molodi. *Spoghady pro Mykhajla Kocjubynskogho [Educator of youth. Memories of Mikhail Kotsyubynsky]. 2nd ed.* (pp. 98–105). Kyiv: Vyd-vo khudozh. lit-ry «Dnipro» [in Ukrainian].
- Ghulak-Artemovskij, Jakiv (1968). U khori M. V. Lysenka. *M. V. Lysenko u spoghadakh suchasnykiv [In the choir of MV Lysenko. MV Lysenko in the memoirs of contemporaries].* (498–510). Kyiv: Muzychna Ukrajinna [in Ukrainian].
- Doroshenko, Dmytro (2007). Moji spomyny pro davnje mynule (1901–1914 roky) [My memories of the ancient past (1901–1914)]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Jekeljchuk, S. (2010). Ukrajinofily. Svit ukrajinsjkykh patriotiv drughoji polovyny XIX stolittja [Ukrainophiles. The world of Ukrainian patriots of the second half of the XIX century]. Kyiv: KIS [in Ukrainian].
- Jefremov, Serghij (2008). *Shevchenkoznachchi studiji [Shevchenko studies].* Kyiv: Ukrajinna [in Ukrainian].
- Kolesnyk, V. F. & Moghyljnyj L. P. (2005). Ukrajinjski liberaljno-demokratychni partiji v Rosijskij imperiji na pochatku XX stolittja [Mohylny LP Ukrainian liberal-democratic parties in the Russian Empire in the early twentieth century]. Kyiv: VPC Kyjivskijj universytet [in Ukrainian].
- Kropyvnyckij, V. M. (1968). Iz simejnoji khroniky Marka Kropyvnyckogho (Spoghady pro batjka) [From the family chronicle of Mark Kropyvnytsky (Memories of his father)]. Kyiv: Mystectvo [in Ukrainian].
- Krotevych, Jevghen (2012). Zustrichi v Poltavi. *Ukrajinjski pysjmennyky u spoghadakh suchasnykiv [Meetings in Poltava. Ukrainian writers in the memories of contemporaries]. Vol. 1.* (pp. 113–115). Kyiv: Vydav. dim «Komp'juterpress» [in Ukrainian].
- Krotevych, Jevghen (1968). Mykola Vitalijovych Lysenko. *M. V. Lysenko u spoghadakh suchasnykiv [Mykola Vitalijovych Lysenko. M. V. Lysenko in the memoirs of contemporaries].* (pp. 551–559). Kyiv: Muzychna Ukrajinna [in Ukrainian].
- Kocjubynska, I. (1989). Tato. *Spoghady pro Mykhajla Kocjubynskogho [Dad. Memories of Mykhailo Kotsyubynsky]. 2nd ed.* Kyiv: Vyd-vo khudozh. lit-ry «Dnipro», ss. 86–95 [in Ukrainian].
- Lazarevskij, Gh. (1989). *Chernighiv za chasiv Mykhajla Kocjubynskogho Spoghady pro Mykhajla Kocjubynskogho [Chernihiv in the time of Mykhailo Kotsyubynsky Memories of Mykhailo Kotsyubynsky]. 2nd ed.* Kyiv: Vyd-vo khudozh. lit-ry «Dnipro», ss. 133–141 [in Ukrainian].
- Mykysha, M. (1989). [Vin ljubyv mystectvo]. *Spoghady pro Mykhajla Kocjubynskogho [[He loved art]. Memories of Mykhailo Kotsyubynsky]. 2nd ed.* (pp. 124–127). Kyiv: Vyd-vo khudozh. lit-ry «Dnipro» [in Ukrainian].
- Naumov, S. O. (2006). Ukrajinjskij politychnyj rukh na Livoberezhzhi (90-i rr. XIX st. – ljutyj 1917) [Ukrainian political movement on the Left Bank (90s of the XIX century – February 1917)]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].
- Nacionaljnyj muzej Tarasa Shevchenka/А–88 (1912–1914).* Спр. 249 «О сооружении памятника поэту Шевченко в г. Киеве» [Taras Shevchenko National Museum / A – 88 (1912–1914). Ref. 249 «On the construction of a monument to the poet Shevchenko in Kiev»]. Арк. 6–6 зв. [in Ukrainian; in Russian].

O'Konnor-Vilinsjka, Valerija (1968). Lysenky j Starycjki. *M. V. Lysenko u spoghadakh suchasnykiv [Lysenky and Starytsky. MV Lysenko in the memoirs of contemporaries]*. (pp. 324–380). Kyiv: Muzychna Ukrajinna [in Ukrainian].

Kovaljov, I. (order). (2015). *Taras Shevchenko i carsjka cenzura [Taras Shevchenko and tsarist censorship]*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Ukrajinsjka identychnistj i movne pytannja v Rosijskij imperiji: sprobna derzhavnogho rehuljuvannja (1847–1914) [Ukrainian Identity and the Language Question in the Russian Empire: An Attempt at State Regulation (1847–1914)]. (2013). Kyiv: Instytut istoriji Ukrajinny [in Ukrainian].

Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrajinny u Kyjevi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. F. 442. Op. 853. Spr. 67 [in Ukrainian].

Chernjavskij, Mykola (2012). Kedr Livanu. *Ukrajinsjki pysjmennyky u spoghadakh suchasnykiv [Cedar of Lebanon. Ukrainian writers in the memoirs of contemporaries]*. Vol. 1. (pp. 164–177). Kyiv [in Ukrainian].

Chernjavskij, M. (1989). Chervona lileja. *Spoghady pro Mykhajla Kocjubynskogho [Red lily. Memoirs of Mykhailo Kotsyubynsky: a collection]*. 2nd ed. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].

Chykalenko, Jevghen (2003). *Spoghady (1861–1907) [Memoirs (1861–1907)]*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

Svitlenko Serhii

Dr. Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>, svitlenko@gmail.com

Стаття надійшла / Article arrived: 04.02.2021

Схвалено до друку / Accepted: 19.03.2021